

تحفہ سلطانیہ

(نامہ ما، مکتوبات و منشآت)

تألیف

حسن بن کل محمد بن قلی محمد

(سده دہم و یازدہم ہجری)

تصحیح

محبوبہ مسلمی زادہ

- سرشناسه : حسن بن گل محمد، قرن ۱۰ ق.
- عنوان و نام پدیدآور : تحفه سلطانیه: (نامه‌ها، مکتوبات و منشآت) / تألیف حسن بن گل محمد بن قلی محمد؛ تصحیح محبوبه مسلمی‌زاده؛ ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی مصطفی امیری.
- مشخصات نشر : تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۹.
- مشخصات ظاهری : سی و هشت، ۱۰۹، ۷ ص.
- فروست : میراث مکتوب: ۳۳۸. رسائل: ۲۵. زبان و ادبیات فارسی: ۶.
- شابک : 978-600-203-193-8
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیفا
- یادداشت : واژه‌نامه.
- یادداشت : نمایه.
- یادداشت : کتابنامه: ص. [۱۰۷] - ۱۰۹.
- عنوان دیگر : نامه‌ها، مکتوبات و منشآت.
- موضوع : نامه‌نگاری فارسی - تاریخ - قرن ۱۰ ق.
- موضوع : Letter Writing, Persian-History-16th century
- موضوع : نامه‌نگاری فارسی - تاریخ - قرن ۱۰ ق.
- موضوع : Government correspondence-Iran-History-16th century
- شناسه افزوده : مسلمی‌زاده، محبوبه، ۱۳۵۲ - ، مصحح
- شناسه افزوده : امیری، مصطفی، ۱۳۲۷ - ، مترجم
- شناسه افزوده : مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
- رده‌بندی کنگره : PIR ۲۸۸۶
- رده‌بندی دیویی : ۸۰۸/۶
- شماره کتابشناسی ملی : ۶۱۴۷۰۷۶

تحفه سلطانیہ

(نامہ‌ها، مکتوبات و منشآت)

تألیف

حسن بن گل محمد بن قلی محمد

(سده دهم و یازدهم هجری)

تصحیح

محبوبه مسلمی زاده

تحفه سلطانیه

•
تألیف

حسن بن گل محمد بن قلی محمد
(سده دهم و یازدهم هجری)

•
تصحیح

محبوبه مسلمی زاده

•
ناشر

میراث مکتوب

•
مدیر تولید: محمد باهر

•
ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

•
مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

•
حروفچین و صفحه آرا: رضا سلگی

•
چاپ اول: ۱۳۹۹ هـ

•
شمارگان: ۲۰۰ نسخه

•
بها با جلد شومیز: ۲۳۰۰۰ تومان

•
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۱۹۳-۸

•
چاپ (دیجیتال): میراث

شماره فروش: ۵۴۲

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی مرکز: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین،

شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم، واحد ۹، کد پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹، صندوق پستی: ۵۶۹ - ۱۳۱۸۵،

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

بسم الله الرحمن الرحيم

دریایی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران درخشان علمی موج می زند. این نسخه با حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوایغ بزرگ هویت نامده ایرانیان است. برعمده هبرنلی است که این میراث پراج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

باینده کوششی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین در آنها انجام گرفته و صد کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار نکرده بسیار است و هزاران کتاب و رساله علمی موجود در کتابخانه های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز اگرچه بارها طبع رسیده منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق تصحیح مجدد نیاز دارد. احیاء و نشر کتاب و رساله های علمی و فقهی است بر روش محققان مؤسسات فرهنگی مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاده شد تا با حمایت از کوشش های محققان و محققان، و با مشارکت با نشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه مندان به دانش و فرهنگ سهمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه ای ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

اهمیت و ضرورت احیاء و انتشار رساله های علمی ما را بر آن داشت تا در کنار آثار منتشر شده به انتشار این گونه رساله به صورت مستقل بپردازیم و مجموعه ای ارزشمند در موضوعات مختلف در اختیار محققان و پژوهشگران قرار دهیم.

اکسپد ایرانی

مدیر عامل بنیاد پژوهشی میراث مکتوب

تقديم به:

همراه هميشه‌ام كيوان مسروري

فهرست مطالب

مقدمه مصحح	یازده
تحفه سلطانیه	هفده
حسن بن گل محمد	بیست
ویژگی های ظاهری نسخه	بیست و دو
ویژگی های سبکی	بیست و سه
سطح زبانی (آوایی، لغوی، نحوی)	بیست و سه
سطح آوایی	بیست و سه
سطح لغوی	بیست و چهار
سطح نحوی	بیست و پنج
سطح ادبی	بیست و پنج
رسم الخط	بیست و شش
کیفیت درج شعر و استناد به آیه و حدیث و امثال عربی	بیست و هفت
نسخه های فرعی	بیست و هفت
روش تصحیح	سی و یک
مقدمه مؤلف	۱
باب اول به جانب سلاطین	۵
در مکتوبات سلاطین و جواب آن	۵
جواب	۶

۶	[نوع دیگر برای محاربه]
۷	جواب
۷	به جانب امیر
۸	به جانب امراء
۱۰	جواب
۱۰	نامه به جانب صدر
۱۱	جواب
۱۲	جانب سادات عظام
۱۳	در جواب
۱۴	به جانب مشایخ
۱۵	در جواب
۱۶	نامه جانب قاضی
۱۷	در جواب
۱۸	نامه به جانب علماء نویسند
۲۰	جواب نامه
۲۰	نامه به جانب احتساب
۲۱	جواب
۲۲	نامه به جانب استادان
۲۳	جواب نامه
۲۳	نامه به جانب حافظ
۲۴	جواب
۲۵	نامه به جانب شعرا
۲۷	جواب
۲۸	نامه به جانب کاتبان
۲۹	جواب
۲۹	نامه به جانب پدر
۳۱	جواب نامه
۳۲	نامه به جانب والده

۳۳	جواب
۳۴	نامه به جانب برادر
۳۵	در جواب
۳۶	نامه به جانب همشیره
۳۸	جواب نامه
۳۹	برای فاتحه نامه نويسد
۴۳	باب دوم در احكام نشان و حكومت و امارت
۴۴	به جانب صدارت
۴۶	نشان شيخ الاسلامی
۴۸	نشان قضات
۵۰	به جانب احتساب
۵۲	نشان ترخانی
۵۴	نشان شیخی مزارات
۵۵	نشان ترخانی علما
۵۷	نشان خازنی
۵۸	نشان قورخانه سلاح دار
۶۰	نشان داروغگی جبه خانه
۶۱	نشان قوش بیگی بازداران
۶۳	نشان داروغگی موضعه
۶۳	نشان گرک یراقی خاصه
۶۵	نشان مهتری نقاره خانه
۶۷	باب سیوم در مکاتبات شرعیه
۶۸	خط نکاح
۷۰	خط نکاح
۷۰	مکتوب چهار شرط
۷۱	وثیقه طلاق
۷۱	وثیقه اعتاق

۷۲	وثیقه مبیعه
۷۳	وثیقه کفالت
۷۵	وثیقه کفالت
۷۶	وثیقه حواله دین
۷۷	ایضاً وثیقه بیع جایز مع المصارف
۷۷	وثیقه بیع حکم مع المصارف
۷۸	وثیقه
۸۰	وثیقه
۸۱	وثیقه
۸۱	وثیقه
۸۵	قرض
۸۶	وثیقه
۸۹	فرهنگ لغات و دشواری‌ها
۱۰۱	نمایه‌ها
۱۰۳	آیات
۱۰۴	احادیث
۱۰۵	اشعار
۱۰۷	منابع و مأخذ
۱۰۷	کتاب‌ها
۱۰۹	مقاله‌ها
۱۰۹	نرم‌افزار و تارنما

مقدمه مصحح

ترسّل و انشا یکی از شاخه‌های ادب فارسی است که به لحاظ ادبی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخی اهمیت شایانی داشته است. فنّ نامه‌نگاری یا ترسّل، از فروع علم انشا، در ادبیات فارسی سابقه‌ای طولانی دارد و نویسندگان ایرانی برای قالب نامه اهمیتی خاص قائل بوده، مهارت در نوشتن نامه‌های زیبا و بلیغ را وسیله‌ای مؤثر در ترقی و پیشرفت افراد و نفوذ در دیگران می‌دانسته‌اند.^۱ با آن‌که از ترسّلات و مکاتیب در ایران پیش از اسلام آثار قابل توجهی باقی نمانده است، لیکن با مطالعه و تحقیق در آثار مورّخان عرب و نیز محقّقان و نویسندگان ایرانی‌نژاد در قرون اولیه اسلامی می‌توان دریافت که این قسم از اقسام نثر در ایران پیش از اسلام، با شرایط و ضوابط فنی خاص خود شهرت و رواجی تمام و در فنّ نثرنویسی ارزش و مرتبتی خاص داشته است؛^۲ در نامه‌های بازمانده از تاریخ کهن فارسی، نامه‌هایی با عناوین منشور، توفیق، فتح‌نامه، شکست‌نامه، عهدنامه و سوگندنامه نیز به چشم می‌خورد.^۳ از جمله آثار موجود، متن کامل ترجمه شده عهد اردشیر، فصلی از مکتوب اردشیر خطاب به وزیران خود در شرایط ملّک‌داری و وزارت و کارراندن و سیاست کردن، قسمتی از مکتوب اردشیر بابکان خطاب به رعایا و مکتوب انوشیروان به بزرگمهر و پاسخ بزرگمهر به

۱. رزمجو، حسین. انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، ص ۲۰۶.

۲. خطیبی، حسین. فنّ نثر در ادب پارسی، ص ۲۸۳.

۳. انوشه، حسن. دانشنامه ادبی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۷۸.

انوشیروان، قسمتی از نامه شاپور اول در سیاست و تدبیر ملک، فتح نامه بهرام گور پس از شکست خاقان، و بسیاری دیگر.^۱

یکی از کتب شناخته شده‌ای که در ایران بعد از اسلام به وسیله ابن مقفع از زبان پهلوی به عربی ترجمه شد، کتاب التاج بود که بیشتر روایات پراکنده‌ای که در باب برخی از مکاتیب زبان پهلوی در دست است، به تصریح نویسندگان از این کتاب برداشت شده و از فحوای این روایات می‌توان چنین استنباط کرد که یکی از فصول این کتاب در مبحث مکاتیب زبان پهلوی و شرایط و ضوابط فنّ نویسندگی در این دوره بوده است.^۲ در قرون اولیه هجری، متقدمان از ارباب ادب و بلاغت عرب، نثر را به خطابه و ترسل تقسیم می‌کردند و چنان‌که پیداست در این تقسیم تنها به اغراض نثر نگریسته و به اسالیب و الفاظ توجه نداشته‌اند زیرا در آغاز دوره تطوّر، نثر در زبان عرب جز در مورد خطابه و ترسل به کار نمی‌رفت و جز از این دو قسم در آن زمان نثری وجود نداشت.^۳

از قرن پنجم هجری که مکاتبات اداری و نگارش امور دیوانی در دوره وزارت ابوالعبّاس اسفراینی وزیر سلطان محمود غزنوی از عربی به فارسی برگردانده می‌شود، فنّ ترسل و نوشتن نامه‌های رسمی دولتی (سلطانیات) و اخوانیات طبق اصول خاصی مورد توجه منشیان ایرانی و اهل فضل و ادب قرار می‌گیرد.^۴ مکاتیب قرن پنجم هجری به شیوه اطناب و بسط و تأکید معانی و مفاهیم در حدّی متعادل با آرایش لفظی همراه بوده؛ قدیم‌ترین نمونه مکاتیب دیوانی به زبان فارسی مربوط به نیمه اول قرن پنجم هجری، زمان سلطنت مسعود غزنوی است. از این دوره چند مکتوب به انشای ابونصر مُشکان صاحب دیوان رسائل محمود و مسعود در تاریخ بیهقی باقی است. در دوره غزنوی از کتاب یا رساله‌ای به نام زینه الکتاب در فنّ انشا از بیهقی نام برده شده است که اکنون نشانی از آن در دست نیست.^۵

۱. خطیبی، حسین. فنّ نثر در ادب پارسی، ص ۸-۲۸۶.

۲. همان، ص ۴۴.

۳. همان، ص ۴۴. ۴. رزمجو، حسین. انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، ص ۲۰۶.

۵. شمس منشی. دستور الکاتب فی تعیین المراتب، مقدّمه مصحّح، ص ۴۷ و پنج، پانویس ۲.

در قرن ششم صنایع و تکلفات بدیعی به شیوه‌ای مبالغه‌آمیز در مکاتیب مشحون از کلمات و جملات عربی دشوار و مترادفات به کار می‌رفت، در واقع این دوره، قرن نثر فنی و انقلاب ادبی است که در آن منشآت متکلف و مصنوع عربی سرمشق کاتبان ایرانی قرار می‌گیرد؛ در عهد سلجوقیان و خوارزمشاهیان بیشتر مکاتبات دیوانی به زبان پارسی صورت می‌گرفت و در کنار نامه‌های فارسی، نامه‌هایی نیز به زبان عربی نوشته می‌شد؛ کتاب عتبة الکعبة به قلم منتجب‌الدین بدیع علی بن احمد کاتب جوینی، منشی و رئیس دیوان سلطان سنجر سلجوقی، مجموعه‌ای گرانبها از مکاتیب دیوانی و اخوانی این دوره است. از نمونه‌های دیگر این عهد، منشآت رشیدالدین وطواط با نام عرایس الخواطر و نفایس النوادر، از رشید وطواط، منشی دربار علاءالدین اتسز خوارزمشاه و پسرش ایل ارسلان است که گویا نخستین مجموعه‌ای است که از نام‌ها و اشعار خود در دو بخش فارسی و عربی گرد آورده و او خود بخش اعظم آن‌ها را در سفینه‌ای با نام ابکار الافکار فی الرسائل و الاشعار گرد آورده است.^۱ التوسل الى التوسل بهاءالدین محمد بن مؤید البغدادی، منشی علاءالدین تکش خوارزمشاه، وسائل الرسائل و دلائل الفضائل و منشآت نورالدین منشی، منشی جلال‌الدین مینکبرنی. دولتشاه سمرقندی در تذکرة الشعرا از رساله شاهفوری نام می‌برد در علم استیفا، منسوب به شاهفور اشهری نیشابوری و چند رساله بی‌نام دیگر از وی در القاب و انشا.^۲

در اواخر قرن ششم و قرن هفتم منشیان رسائل و نامه‌های خود را به همان سبک مصنوع و متکلفانه رایج در قرن ششم می‌نگاشتند. از منشآت اواخر قرن هفتم، مجموعه‌ای از منشآت ابوبکر بن الزکّی المتطبّب القونیوی، ملقب به صدر با نام روضة الکتاب و حديقة الالباب قابل ذکر است.^۳

با رواج فنّ تاریخ‌نگاری در عهد مغول، شیوه عمومی کتاب‌های تاریخی در این دوره بر مبنای ساده‌نویسی و دوری از عبارت‌پردازی بود گرچه کتاب‌های تاریخی مانند جهانگشا و وصف به همان شیوه مصنوع و متکلفانه گذشته نگارش یافتند. بنابراین در

۱. وطواط، رشیدالدین. دیوان، مقدمه مصحح، ص ۲۸.

۲. همان.

۳. شمس منشی. دستورالکاتب فی تعیین المراتب، مقدمه مصحح، ص ۴۴ و ۴۵.

قرن هفتم به تدریج نثر ساده بر فنی رجحان یافت و در نگارش نامه‌ها و مکاتیب نیز تکلفات گذشته تنزل یافت و اسلوب قدیم در نامه‌نگاری تا حدی متروک ماند، سپس به مرور ایام لغات و اصطلاحات و تعبیرات مغول و تاتار وارد نامه‌ها شد و اصطلاحات و تعبیرات تازه که بعداً به تصنع و تعقید و ابهام و هجوم لغات عربی منتهی گردید، کار را در تحریر منشآت دشوار کرد. این شیوه که تا دوره تیموری ادامه داشت، نفوذ عمیق در رسائل عصر صفوی بر جای گذاشت.

به هر حال در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری، برخی منشیان، نثر مکاتیب را ویراسته و از تکلفات و تصنع‌ات آزاد ساخته نامه‌ها را با شیوه‌ای ساده و روشن و قابل فهم و با لطافت و ذوق به رشته تحریر درآوردند؛ اما در عین حال سنت ادبای قدیم را تا حدودی در نظر می‌گرفتند و نمونه انشای آن‌ها در قرون بعد کمابیش مورد توجه و سرمشق کاتبان است. از جمله آن‌ها محمد بن هندوشاه نخجوانی معروف به «شمس منشی» است که کتاب ارزشمند دستور الکاتب فی تعیین المراتب را در فن نامه‌نگاری فارسی تألیف کرد. در دوران مغول مکاتبات رشیدی (مجموعه‌ای از پنجاه و سه نامه) یا سوانح الأفكار (پنجاه و چهار نامه) از خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی و انشای ماهرو به قلم عین‌الدین عین‌الملک عبدالله ماهروز را در دست داریم.^۱

در میان انبوهی از آثار به جا مانده از پیشینیان، مجموعه‌هایی با عناوین منشآت، مکاتیب، رسائل و نامه‌ها یافت می‌شود که از آن شمارند:

تازیانه سلوک (نامه‌های احمد غزالی به عین‌القضات همدانی)، مکاتیب عین‌القضات همدانی قرن ششم، فضائل الانام من رسائل حجت‌الاسلام امام زین‌الدین محمد غزالی، مکاتیب سنایی، مکتوبات امیر سیدعلی همدانی، مکتوبات مولانا جلال‌الدین رومی، مکتوبات عبدالقادر گیلانی، منشآت صابن‌الدین علی ترکه خجندی، منشآت آقاحسین خوانساری، منشآت خاقانی، منشآت طغرای مشهدی، منشآت ظهیرای تفرشی، مکاتیب سلطان حسین میرزای بایقرا، منشآت میرزا مهدی استرآبادی، منشآت قائم‌مقام

فراهانی، نامه نامی (مکتوبات امام‌الحررین ابوالمحاسن آقا میرزا محمد بن میرزا عبدالوهاب بن داود همدانی) و ...^۱

شیوه نگارش مکاتیب دیوانی و مناشیر عهد تیموری دنباله همان سبک نامه‌نگاری دوره مغول بود یعنی رعایت ساده‌نویسی و ایجاز و اختصار و پرهیز از عبارت‌پردازی‌ها و لفاظی‌های بی‌مورد و ایراد القاب و عناوین و نعوت مرکب که در مکتوبات قرن ششم معمول بود. در برخی نامه‌های دوره تیموری حد متوسط بین نثر فنی و ساده رعایت شده است، اما در آن‌ها نیز استشهد آیات و احادیث و عبارات و امثال عربی معمول است. در دوره صفویه (آغاز قرن دهم تا میانه قرن دوازدهم) در ایران و همزمان با آن در دربار گورکانیان هند، همان شیوه نثرنویسی و ترسل که در دوره تیموری رایج بود کمابیش ادامه یافت اما نثر فنی به یک‌باره فراموش نشده بلکه منشیان درباری و اهل فضل برای اظهار معلومات خود از ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی و تاریخ و صاف پیروی کردند. این روش در اواخر عهد صفوی در ایران و هند رواج یافت. آوردن ترکیبات و اصطلاحات دشوار عربی و اخبار نبوی و آیات قرآن و صنایع لفظی و ذکر القاب و عناوین طولانی و خسته‌کننده در منشآت این دوره بر تکلف عبارات می‌افزود. اشعاری هم که در منشآت درج و تضمین می‌شد و برای تکمیل و تأیید معنی و بیشتر برای آرایش سخن آورده می‌شد، اغلب سست و بی‌مایه و گاهی زاید و در ردیف تعارفات و مجامله‌ها و عناوین بود و موجب ملال خواننده می‌شد.^۲ در این عهد گروهی از منشیان کوچک و بزرگ در روم و ایران و هند سرگرم کار بودند. کتاب‌هایی هم در فن ترسل از این دوره داریم که ارزش آن‌ها بیشتر در بیان فرندهای نگارندگی است نه در ذات انشا و نویسندگی.^۳ مجموعه‌های دیگر گذشته از فرندهای انشا، نمونه‌های منشآت به عنوان سرمشق نامه‌نگاری و بیان دستورهایی است در چگونگی عنوان‌ها و خطاب‌ها و لقب‌ها و صفت‌هایی که باید برای هر یک از طبقات مردم در نامه‌نگاری به کار برد و لحنی که هنگام خطاب باید داشت.

۱. انوشه، حسن. دانشنامه ادبی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۷۸.

۲. مردانی، فیروز. «ترسل و نامه‌نگاری در ادب فارسی»، ص ۵-۷.

۳. صفا، ذبیح‌الله. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، ق ۱، ص ۴۰۵.

نمونه‌هایی از این‌گونه دفترها در عهد مورد مطالعه ما یکی لطایف الانشاء است که از منشیان عهد سلطان سلیم عثمانی (م: ۹۲۶ق) به نام او فراهم آورده است. دیگر صحیفه‌الاخلاص که مجموعه‌ای است از چند نامه خوش عبارت از: عبدالغفار صدیقی حسینی نیشابوری هروی که آن هم به نام سلطان سلیم عثمانی تنظیم گردیده است. وی در نگارش نامه‌های این مجموعه از نورالدین عبدالرحمان جامی تقلید کرده است. بدایع الانشاء معروف به انشاء یوسفی از مولانا حکیم یوسف پزشک و در همان حال شاعر و نویسنده و منشی همایون پادشاه (۹۶۳-۹۳۷ق) در هند است که کتاب خود را به سال ۹۴۰ق. برای پسرش رفیع‌الدین حسین تألیف کرد. کتاب ارشاد الطالبین یا انشاء هرکرن از هرکرن پسر مهرداداس کنبوه مولتانی که آن را به خواش دوستان در فن نامه‌نگاری نوشته و در آن سرمشق‌های لازم را درباره نوشتن نامه‌های سلطانی، فرمان‌ها، پروانه‌ها، عریضه‌ها، نامه‌های اخوانی، تمسک‌نامه‌ها و قبالة‌نامه‌های شرعی، دستک‌ها و سرنامه‌ها و جز آن‌ها معلوم کرده است. نسخه‌ای نیز به نام تحفه سلطانیه به شماره ۱۱۲۹۶ به کتابت هرکرن و تألیف مولانا نظام‌الدین (؟)، (مجموعه، ص ۱-۹۷)، به خط نستعلیق و به تاریخ کتابت ۱۲۶۹ در فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش پاکستان (تألیف محمدحسین تسبیحی، ص ۱۲۴) معرفی شده است. ترسل منصوری از منصور بن محمد بن علی که از اواخر روزگار شاه طهماسب (۹۸۴-۹۳۰ق) تا حدود سال ۱۰۳۲ق (زمان شاه عباس بزرگ) از او خبر داریم. از کتاب‌های دیگر در این زمینه، تحفه سلطانیه از حسن پسر گل محمد که موضوع کتاب حاضر است.

مقالات فراوانی هم درباره منشآت نوشته شده^۱ که به نقد و معرفی انواع مکاتیب و

۱. رک: واحد، اسدالله. «انشاء، ترسل و اقسام آن»؛ رضاییان، علی. «بررسی و معرفی کتاب عتبه الکتبه»؛ فروزانی، سید ابوالقاسم. «التوسل الی الترسل، مجموعه‌ای گرانقدر از منشآت بهاء‌الدین محمد بغدادی»؛ زیبایی‌نژاد، مریم. «نامه‌های عین‌القضات»؛ عباسی، جواد. «جلوه‌های تاریخ در سوانح الافکار رشیدی»؛ واتابه، ریوکو. «پژوهشی در ساختار مجموعه‌های منشآت دبیری و تحول آیین‌های نگارش در دوره مغول»؛ خیراندیش، عبدالرسول. «فراند غیائی و فواید تاریخی آن»؛ دریاگشت، محمدرسول. «سفینه الفرامین و سفینه الانشاء»؛ صالحی، نصرالله. «کتابشناسی توصیفی منشآت، مکاتبات و نامه‌ها»؛ مهدی‌زاده، مهدی.

ترسّلات و منشآت پرداخته اصول و ویژگی‌های سبکی آن‌ها را شرح داده‌اند. رسائل و مکاتیب به جا مانده از دوره‌های مختلف تاریخی، که بیشتر به قلم نویسندگان و ادیبان نام‌دار ایران رقم خورده، غالباً از نظر ادبی، تاریخی، اجتماعی، همچنین نکات و دقایق دستوری و لغوی، چگونگی استعمال صنایع ادبی و ویژگی‌های سبک‌شناسی و شیوه نگارش حائز اهمیت بسزایی است که با غور و توغل در آن‌ها آگاهی‌هایی ارزشمند در بررسی سیر تطوّر و تحوّل نثر فارسی در طی قرون و اعصار گوناگون و حقایق تاریخی و ریشه وقایع و جریان‌های سیاسی و اجتماعی، اعتقادات دینی، شیوه تخاطب و روابط و احوال طبقات جامعه، تشکیلات کشوری و لشکری و آیین آن می‌توان حاصل کرد. به لحاظ این‌که بسیاری از پسندها در تاریخ تمدن هر جامعه‌ای که دارای زبان و خطّ خاص خود بوده‌اند به صورت آثاری مکتوب تجلّی کرده و به نسل‌های روزگاران بعد رسیده، احیای آن آثار یکی از راه‌هایی است که شناخت این پسندهای خوش و ناخوش مادّی و معنوی پیشینیان را تضمین و تأمین می‌کند و هر چند این شناخت قرین عین و صواب باشد مسلم است که سودمندتر تواند بود.^۱

تحفه سلطانیه

این نسخه از جمله مکاتیب سلطانی و متضمّن برخی اخوانیات، با مقدمه‌ای با نام و ستایش خدا و تلمیح و استناد به آیات قرآن کریم آغاز شده و با صلوات و تحیات بر سرور کائنات و اصحاب و اولاد عالی‌نژاد او دنبال می‌شود و در ادامه، اشاره‌گونه‌ای به محتوای رساله خود دارد و هدف از کتابت چنین رساله‌ای را این‌گونه بیان داشته است:

→

«تاریخچه منشآت در ادب فارسی»؛ خیراندیش، عبدالرسول. «منشآت، قلم تاریخ»؛ احمدی دارانی، علی‌اکبر. «نقد تصحیح، تنقیح، ویرایش و مقابله دستور الکاتب فی تعیین المراتب»؛ احمدی دارانی، علی‌اکبر و اکرم هراتیان. «دستور الکاتب فی تعیین المراتب».

۱. رک: مایل هروی، نجیب. تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطّی.

... حرف انشاء و صنعت املاء نزد فصحاء و بلغاء امری است مسلم و هنری است مکرم
 ارباب دولت و اصحاب حشمت و غیرهم ناچار است از ارسال رسل و رسایل به جانب
 اقران و امثال و عرایس مضامین را در جلیب الفاظ مکتوب از اغیار مخفی داشتن نزد
 اولی الالباب احسن و اوصاف است یحتمل که اظهار آن قاصد مقاصد را ضرر نکند و
 خلال نپذیرد بنابراین چند سطری در این باب مرتب گشت.... (برگ ۲ الف)

چنانکه مؤلف در مقدمه گفته رساله خود را به نام پادشاه تحفة السلطانیة نام نهاده و
 بی آن که نامی از پادشاه مورد نظر ببرد، به ستایش او پرداخته:
 ... بنابراین چند درین باب مرتب گشت، به نام حضرت ظل سبحانی، جالس سریر
 سلطنت و کشورستانی، باعث امن و امانی، نور باغ جهانیانی، نور چراغ شبستانی، ثمره
 شجرة حدیقه دولت کامرانی... (برگ ۲ الف)

سپس ابواب کتاب را معرفی کرده است
 این رساله تحفة السلطانیة نام نهاده شد مشتمل بر سه باب: باب اول در مکتوب و جواب
 آن، باب دوم در احکام و سلاطین و حکام و جواب آن، باب سیوم در مکاتبات شرعیه.
 (برگ ۲ ب)

چنانکه پیش تر نیز گفته شد این نسخه متضمن نامه های دیوانی خطابی و جوابی اعم
 از سلطانیات و اخوانیات است. در نگارش این مکتوبات، اغلب ارکان نامه نگاری از
 افتتاح، نعوت و القاب، ادعیه و عرض تحیات و اخلاص و جز آن مطابق با اصول نگارش
 منشآت دوره های پیش با الگوپذیری از منشآت عصر تیموری رعایت شده است. متن با
 ستایش خداوند و نعت پیامبر (ص) آغاز شده و با تحسین صفت املا و انشا ادامه می یابد
 و با دعای تأیید به انجام می رسد.

باب اول شامل مکتوباتی «به جانب سلاطین» است و انواع «مکتوبات سلاطین»،
 «برای محاربه»، «به جانب امیر»، «به جانب امراء»، «به جانب صدر»، «سادات عظام»،
 «مشایخ»، «قاضی»، «علماء»، «احتساب»، «استادان»، «حافظ»، «شعرا»، «کاتبان»، «پدر،
 والده، برادر، همشیره» و «برای فاتحه» را در بر می گیرد.

مؤلف در باب دوم نمونه هایی از مکتوبات در «احکام نشان و حکومت و امارت» را

مشمتمل بر نشان «صدارت»، «شیخ الاسلامی»، «قضات»، «احتساب»، «ترخانی»، «شیخی مزارات»، «ترخانی علما»، «خازنی»، «قورخانه سلاح دار»، «داروغگی جبّه خانه»، «قوش بیگی بازداران»، «داروغگی موضعه»، «گرک یراقی خاصه»، و «مهرتری نقاره خانه» به دست داده است.

باب سوم «در مکاتبات شرعیه» است و مشتمل است بر مکتوباتی با محتوای «خط نکاح»، «مکتوب چهار خط»، «وثیقه طلاق، اعتاق، مبیعه، کفالت، حواله دین، بیع جایز مع المصارف، بیع حکم مع المصارف، قرض» و انواع وثایق دیگر.

متن مذکور دارای حواشی و توضیحاتی در کناره های متن و میانه سطور است؛ در مطالب حاشیه ای، کلمات دشوار متن معنی شده که برای بازخوانی نسخه مفید می نماید. در بین نسخ خطی کتابخانه دانشگاه امام صادق (ع) یک نسخه از تحفه سلطانیه = تحفه السلاطین از حسن بن گل محمد معرفتی شده که متفرعات دیگری به نثر و نظم برای نسخه قائل است از جمله رموزات وقوف قرآن، قاعده ختم سوره انعام به نقل از خزانه جلالی، نصایح سفر از منقولات فردوسی، وصایای افلاطون به ارسطاطالیس، اشعار سعدی؛ که البته نسخه های مورد استفاده نگارنده برای تصحیح، متضمن این متفرعات نیست.

در سرتاسر نسخه به نام مکتوب الیه اشاره مستقیم نشده و زمان و مکان مشخصی نیز به دست داده نیست، جز در یکی دو مکتوب در باب سوم، «مکاتبات شرعیه»، که تاریخ «خمس و سبعین و تسعمانه» و «حصار بلده شادمان» و «محلّه چشمه ماهیان» مذکور است که شاید بتوان از این قرائن تاریخ حیات مؤلف را حدس زد. از مقدمه کتاب چنین برمی آید که مؤلف از منشیان و کاتبان دربار بوده و مجموعه ای از مکاتبات خود را به عنوان نمونه های عملی نامه نگاری و قالب و الگویی برای استفاده کاتبان و علاقمندان به این حرفه گرد آورده است. مکتوبات این نسخه طبقات مختلفی اعم از سلاطین و حکما، امرا، وزرا، قضات، مشایخ، سادات، علما، محاسبان، استادان، حافظان، شعرا، کاتبان، پدر و والده، برادر و همشیره را مخاطب ساخته و در تبویب نسخه و طبقه بندی

مکتوب‌الیه، که قسمت عظمای ایشان از طبقه اعلی و اشرف هستند، مراتب از بالا به پایین رعایت شده است. در فصل‌بندی نسخه ساختار و نظم مشخص و منطقی مشاهده می‌شود، موضوع مکتوبات در هر باب متفاوت است. این نسخه شامل بیش از هفتاد نام و جواب است که تعداد و محتوای نامه‌ها در باب اول و دوم نسخه اساس و چهار نسخه فرعی مورد استفاده مصحح مشترک بوده اما در باب سوم، در نسخه‌های فرعی مواردی چند اضافه دارد که در پاورقی افزوده شده است. مکاتبات شرعی باب سوم نیز موضوعات متنوعی دارد از جمله: خرید و فروش ملک و غلام، اعتاق، وقف، نکاح، طلاق و مانند آن. از نظر حجم نیز می‌توان گفت نامه‌ها نسبتاً متوسط و روی در ایجاز دارد. به طور کلی ساختار و سبک اثر همان سبک عمومی و کلی منشآت عصر تیموری است و نثر آن اندکی متمایل به مصنوع است.

حسن بن گل محمد

مؤلف این نسخه، مطابق آن چه در برگ ۲ الف چنین مضبوط است:

اما بعد این چنین گوید بنده شکسته دل‌خسته اضعف عباد الله الصمد حسن ابن گل محمد که حرف انشاء و صنعت املاء نزد فصحا و بلغاء امری است مسلم و هنری است مکرم...

«حسن بن گل محمد»، کاتب آن، بنا به آن چه در انجامه مذکور افتاده، ملاً قدیم و تاریخ کتابت ۱۱۹۷ ق. اما محل کتابت ذکر نشده است. از احوال و آثار مؤلف و کاتب اطلاعی حاصل نیامد. شاید بتوان با استناد به برگ (۳۵ ب) و (۳۶ ب) که در دو وثیقه به سال «سبع و خمسين و تسعمائه» اشاره کرده است، زمان تألیف کتاب را بین سال‌های ۹۵۰ تا ۹۶۰ ق. حدس زد که در تاریخ ایران معاصر با روزگار پادشاهی شاه طهماسب و در هند هم‌روزگار اکبر شاه گورکانی یا شاه جهان است.

ذبیح‌الله صفا در کتاب تاریخ ادبیات در ایران (ج ۵، بخش ۱/ ۴۰۷) کتاب تحفه سلطانیه از حسن پسر گل محمد را جزء منشآت سده یازدهم هجری یاد کرده است.

تقی دانش‌پژوه در صفحه ۴۷ مقاله خود با عنوان «دبیری و نویسندگی» مؤلف را

«حسن بن گل محمد بن قلی محمد» نامیده که کتاب خود را به نام پادشاه تیموری هند گویا «شهاب الدین شاه جهان» (۱۰۶۹-۱۰۳۷ ق.) ساخته و پرداخته است و در این مطلب به نسخه‌های زیر استناد کرده است:

افغانستان. ص ۲۳۰. فهرست بورکوی

ایوانف. ۲. ۱۲۶. ش ۱۴۲ و ۱، ۱۸، ش ۴۱۱. (۴۹)

پاریس S.P. 466. مورخ 1044 (278.2 ش 1063 فهرست بلوشه)

دیوان هند. 2124 بی تاریخ

لنینگراد D112

بلوشه در صفحه ۲۷۸ از فهرست نسخ خطی فارسی خود گوید: «عنوان این رساله در برگ ۱۹۷ و نام نویسنده در برگ ۱۸۲ پس از یک مقدمه طولانی آمده بی آن که هیچ اطلاعات دیگری از خود به دست دهد. او این رساله را به پادشاه تیموری هندوستان اهدا کرده که نامش را ذکر نکرده و چنین بدو خطاب می‌کند: حضرت ظل سبجانی جالس سریر سلطنت و کشورستانی باعث امن و امانی نور باغ جهانبانی نور چراغ شبستانی ثمره شجره حدیقه دولت کامرانی

شاه سکندروش انجم سپاه	حامی دین خسرو عالم پناه
هفت کفش بحر وجودش کرم	جود همه نزد وجودش عدم
ملک همه تابع فرمان او	کوی سخا در خم چوگان او
ابلق ایام بود رام او	سگه دولت شده بر نام او
قاطع آثار جفا و ستم	جامع انوار وفا و کرم

بلوشه احتمال می‌دهد که این پادشاه «شهاب الدین شاه جهان» باشد. سپس با ذکر موضوع کتاب در مکتوبات، باب‌های رساله را برمی‌شمارد و علت ترتیب این تقسیم‌بندی کتاب را وجود برخی نامه‌ها در مقدمه می‌داند که اغلب انشای خود نویسنده همراه با جواب آن‌هاست. وی همچنین استنساخی خوب به تعلیق از «شهاب الدین قریشی صدیقی» متعلق به جمادی الثانی سال ۱۰۴۴ ق. در ابعاد ۱۳×۱۸ با جلد چرمی معرفی می‌کند اما به محل نگهداری آن اشاره‌ای نکرده است.

ویژگی‌های ظاهری نسخه

نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (اساس)، که به عنوان نسخه اساس مورد استفاده مصحح قرار گرفته است، با شماره ۱۳۵۴۳، دارای جلد تیماج قهوه‌ای فرسوده و ابعاد ۱۶/۵×۲۳/۵ و کاغذ حنایی رنگ دانه‌دار و ضخیم در ۱۵۳ برگ است، مشتمل بر دو دست‌نوشته است، یکی رساله تحفه سلطانیه تألیف «حسن بن گل محمد» و نسخه دیگر با نام انشاء یوسفی یا بدایع الانشاء تألیف «حکیم یوسفی»، پزشک و شاعر و نویسنده و منشی دربار همایون پادشاه گورکانی هند، که برای فرزندش رفیع‌الدین حسین در هند تألیف کرده است. تحفه سلطانیه تا برگ ۴۲ را در بر می‌گیرد و مابقی شامل انشاء یوسفی است.

این نسخه به زبان فارسی و خط نستعلیق شکسته، در آداب ترسل (نامه‌ها، مکتوبات و منشآت) کتابت شده، تعداد سطور در هر برگ، ۱۰ سطر و فاصله بین سطرها زیاد است و به نظر می‌رسد تعمداً برای گنجاندن توضیح کلمات و عبارات منظور شده است. عناوین و علائم با شنگرف و اشعار و مصراع‌ها و عبارات عربی نیز با علامت‌گذاری یا با فاصله از اجزای سطر در میان آن مشخص شده است. تعداد این سطور از نسخه بعد یعنی انشاء یوسفی بین ۱۱ و ۱۵ متغیر است.

این نسخه دارای رکابه و انجامه است و در ظاهر امر هیچ‌گونه افتادگی در آن وجود ندارد اما در نسخه‌های فرعی اختلافاتی در تعداد نامه‌های باب سوم وجود دارد، یعنی نسخه‌های فرعی نامه‌هایی اضافه‌تر یا کم‌تر دارد که البته با هم متفاوت است. اما بدایع الانشاء آخر ناتمام دارد. در شناسنامه‌ای که در کتابخانه مجلس برای نسخه تنظیم شده، به اشتباه این پایان ناتمام و حتی انجام بدایع الانشاء را به تحفه سلطانیه نسبت داده است و کاتب را ناشناس ذکر کرده حال آن که در اصل، کاتب نسخه بدایع نامعلوم است. نشانی از رطوبت در برخی از صفحات میانی نسخه به چشم می‌خورد اما پارگی یا پوسیدگی مشهود نیست. نسخه مورد بحث، عاری از هرگونه تزیین اعم از جدول و کتیبه و مانند آن است همچنین نشانه‌های نگارشی و سجاوندی در آن رعایت نشده است.

در صفحه آغازین، متنی به خط نستعلیق شکسته نوشته شده که به نظر می‌رسد این نسخه از دست کسی به نام عبدالواحد به کسی دیگر به نام عبدالسلام جان اهدا شده باشد. متن مذکور که سطور آخر آن تقریباً پاک شده و خوانا نیست چنین است: «هو العزیز فضیلت پناه کمال دستگاه حقیقت و معرفت بنیان علیا جناب عبدالسلام جان همیشه از جمیع عوارضات به دور از کج رفتاری فلک نیلگون محروس و مصون ... باشند از این جانب عبدالواحد ... با آن که خاطر شریف خود از من خوش دارد انشاء تحفه سلطانی به شما ... رسیده ...». در دو صفحه بعد، ابیاتی به خط نستعلیق شکسته مشق شده و بعد آن، صفحه آغازین تحفه سلطانی است. به نظر می‌رسد کاتب متن را بازخوانی و اصلاح کرده زیرا مواردی از خط ترقین در برخی برگ‌های نسخه به چشم می‌خورد. یادآوری می‌شود که مؤلف نام کتاب خود را به صورت «تحفه السلطانیه» ضبط کرده و چون این عنوان با قواعد عربی و زبان فارسی سازگار نیست و اکثر نسخه‌های فرعی عنوان کتاب را به صورت «تحفه سلطانیه» ضبط کرده‌اند، مصحح نیز شکل اصلاح شده آن را برگزیده است.

ویژگی‌های سبکی

سطح زبانی (آوایی، لغوی، نحوی)

سطح آوایی

- تتابع اضافات: پیدایی ادای ثنائی کبریای او (۱ ب)؛ ثمره شجره حدیقه دولت کامرانی (۲ الف)؛ قوافل صحایف دعوات کثیر الوقوع و رواحل وثایق مدحات شریف الشراع (۱۱ الف)؛ گلبن گلشن تعلیم طوطی چمن تکلم (۱۱ ب)
- هم حروفی و هم آوایی: صلوات طیبات و تحیات زاکیات (۲ ب)
- جناس: طغرای غرای نشان ممکنات (۲ ب)؛ منشأ انشاء مبدعات (۲ ب)؛ ارسال رسل و رسائل (۲ الف)، قاصد مقاصد (۲ الف)
- مترادفات: اقران و امائل (۲ الف)؛ ارباب دولت و اصحاب حشمت (۲ الف)؛ مصون و محفوظ (۵ ب)